

הקבורה ב'מכפלה-זוגית'

עם סקירת פרישת הקבורה בקומות בארה"ק [בליווי תמונות]

הקדמה נחוצה: סקירת השתלשלות פרישת הקבורה ב'קומות' וב'כוכין' מבטון מע"ג האדמה. תוכן המאמר. ועובדות מזעזעות והוראות הגדולים בענין קבורת מת ע"ג מת. / בירור קבורת 'מכפלה - זוגית': ענף א: בירור מציאות הסוגים השונים ודינם. [ד' סוגים - תיאור מציאותם והבירור ההלכתי בדינם; חלק מהסוגים נבנים בצורה הדומה לקבורת כוכין מבטון מע"ג האדמה]. / ענף ב: בעיה של איסור הנאה מהקבר. / ענף ג: בעיות נוספות בקבורת 'מכפלה-זוגית' כפי שנהוגה כיום [א: עומק הקבר. ב: המצבה. ג: קבורת איש ליד אשה. ד: תפילה על המת התחתון. ה: בעיות נוספות].

הקדמה נחוצה: פקירת השתלשלות פרישת הקבורה ב'קומות' וב'כוכין' מבטון מע"ג האדמה, ותוכן המאמר

מסתבר שרבים יחשבו שאין המאמר נוגע למעשה ולא יראו צורך לעיין בו. אבל, לצערנו רבים לא מודעים למציאות - שעולה על כל דמיון. ומאידך מי שמתוודע למציאות כשהיא נוגעת אליו (ל"ע), אין לו פנאי לברר המציאות וההלכה. וביותר מכך, כשצריכים לרכוש קבר ל"ע, מי שלא מודע לסוגים השונים שהתחדשו וכדלהלן, לפעמים לא יודעים מה מקבלים, כיון שלא תמיד מיידעים את מבקש הקבר על איזה קבר מדובר, בפרט אלו שאין להם כמעט קבורה רגילה. וגם מי שידוע לשאול, לא תמיד מבין במה מדובר בדיוק. ולפעמים הדבר לא נודע רק אחר הקבורה כשעולים לקבר בתום השבעה וכדומה, ומצוי במת שנשלח מחו"ל או בירושלים שאין הבנים מלווים [ואת הצער והעגמ"נ שעוברת אז על המשפחה א"א לתאר ולשער]. וכן חשוב לרבנים להשיב ע"ז, וכשצריך להשיב מיד, אין פנאי לברר.

המציאות המרה בארה"ק, שעפ"י הוראת הממשלה, ח"ק [חברא קדישא] המעוניינת לקבל הקצאת קרקעות למטרת 'קבורת שדה' (הקבורה הרגילה והמסורתית) נתקלת בקשיים עצומים, ולעתים רבות בסירוב מוחלט (כתוצאה ממדיניות שמכתיבה דרישות נהלים ותנאים שהן אינן מסוגלות לעמוד בהם מבחינה הלכתית), מאידך ח"ק המעוניינת בקרקעות למטרה של 'קבורה רוויה' על סוגיהם ושמותיהם השונים ('קבורת רמה' המכונה בפי העם 'קבורת קומות', 'קבורת סנהדרין' שהיא קבורה בכוכין מבטון מע"ג האדמה [ראה להלן תמונה מס' 3] ו'קבורת מכפלה-זוגית' וכדלהלן) מקבלות בנוסף לקרקעות עצמם תמריצים ומשאבים חיוניים לפיתוח ולתחזוקה. ולכן בהרבה מקומות בארה"ק [ובפרט בירושלים בהר המנוחות] מקומות הקבורה הרגילים כבר התמלאו, וכמעט אין מקומות קבורה רגילים אלא רק קבורה בקומות או כוכין, גם את המעט מקומות שנותרו, קשה מאוד להשיג למי שאין לו קשרים מיוחדים, וגם אז הדבר כרוך ביוקר רב. חשוב להדגיש כי הממשלה מנמקת את הצורך לשנות מצורת הקבורה המסורתית הנהוגה מימים עברו, בנימוק שעוד כמה שנים כל הארץ תהיה מלאה קברים ולכן חייבים לקבור באופנים הנ"ל. אמנם מבדיקת מומחים עולה שהמציאות אינה כן (וכדלהלן), ומבדיקה מעמיקה התברר, שהפרשה החלה לפני למעלה משלשים שנה, כשכמה בעלי 'ענין' הציגו בפני הממשלה נתונים לא נכונים על המציאות העתידית, וטענו שלכן חייבים לתכנן צורות אחרות של קבורה,

מוריה, שנה שלוש וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבט תשע"ז ♦

וש'הרבנים' יתירו זאת, והממשלה קיבלה את הדברים ואישרה את תכנון ובניית הצורות הנ"ל, והחלה להערים קשיים בהקצאת קרקעות לקבורת שדה, וממילא נוצר מחסור חמור במקומות קבורה רגילים. ועוד, כיון שראתה הממשלה שהציבור לא מעוניין בזה, גם לא הציבור ה'כללי' היהודי בארה"ק, פתחה במסע 'הסברה' למען קבורה זאת, וכן ביטלה את מימון הביטוח לאומי לקבורת שדה, כדי שהמחירים יאמירו עד לשמים [כיום מחיר קבר רגיל בהר המנוחות עשרות אלפי ש"ח, וכבר הגיעו המחירים אצל ח"ק מסוימות עבור קבר 150 אלף ש"ח(!)], כדי שמי שאין לו יכולת כלכלית לרכוש קבורת שדה, יהיה מוכרח לקבל קבורה רוויה. והאמת היא, שיש מקום קבורה רב וכמפורט בהערה¹. ולא רק במרחק קצר מירושלים ושאר ערים גדולות - אלא גם בערים עצמם, וכמפורט בהערה². ויש לבירור זה חשיבות הלכתית, כיון שלאור נתונים אלו אלה, עולה שאין את ההיתר שיוזכר במאמר הבא (לפי חלק מהדעות) על מצב שאין מקום לקבור כלל, כיון שישנם מקומות קבורה רבים, ולכן אין שום היתר להשתמש בהיתרים של שעד"ח, ולכן יש לדרוש לתת ליהודי ארה"ק את האפשרות לנהוג לפי מה שההלכה דורשת, וכמו בכל תחום הלכתי שלא מחפשים היתרים של שעד"ח, גם בדברים שהממשלה מערימה קשיים. [כנשמע לאחרונה, ישנה פעילות אצל הרשויות בזה, ולכן כדאי להמתין].

ל'קבורה בכוכין מעל פני האדמה' כבר התנגדו גאוני הדור באירופה ובארה"ב לפני מלחמה"ע השנייה (כשהפרורים קברו שם ב'מאזליאום' - כוכין שמע"ג האדמה), וכן התנגדו גאוני אר"י ל'כוכין מבטון מע"ג האדמה' וכן ל'קבורת קומות' [ראה להלן תמונה מס' 3] - כשחלקם כתבו שאינה קבורה כלל, חלקם כתבו שחסר ב'כפרה' של הנפטר [שהיא סיבת הקבורה לצד א' בסנהדרין מו:]; וחלקם הוסיפו חסרונות נוספים. והאריך בכל זה עם תמונות מפורטות הרב הגאון רבי גד משה ליכט במאמרו 'קבורה בקומות ובכוכין מבטון' מוריה ניסן תשע"ו (ובו בירור הלכתי מקיף בזה עם ט' נידונים, עם התייחסות לרוב הסוגיות המרכזיות בענין).

במאמר נדון על סוג קבורה שהיא לכאורה בתוך האדמה ולכן היה מקום לחשוב שאין בו את החיסרון של קבורה בקומות אלא היא קבורה לכתחילה. [ולכן יש ח"ק שאף שמקפידות שלא לקבור בקומות ובכוכין מבטון שע"ג האדמה מ"מ בסוג דלהלן קוברות] אבל כפי שיבואר אינו כן.

1. נמסר לי ע"י העוסקים בענין. בשנת תשע"ב הוציאה הממשלה סרטון הסברה (שהונפק בשנת תשס"ד), שם טענו שכביכול אם ימשיכו בקבורה כהלכה, תוך מספר שנים תתמלא הארץ בקברים. והביאו 'נתונים מדויקים', שבמשך שנה נפטרים בארה"ק כ-35,000 לשנה, ובשטח של 'דונם' קוברים 270 נפטרים, נמצא שבשנה צריך 150 דונם, והוסיפו שעד שנת 2020 (כלומר, משנת 2004 עד שנת 2020 דהיינו תוך 16 שנים) יצטרכו 1 מיליון דונם לקבורה. ע"כ דבריהם. והנה גם לפי הנתונים שלהם חשבון פשוט יגלה לנו את גודל התרמית. הרי 35 אלף לחלק ל-270 שווה 130 דונם בקירוב [ולא 150]. ו-130 כפול 16 שנים שווה סה"כ 2,080 דונם ולא מיליון דונם. וגם לפי חשבון 150 דונם כפול 16 שווה 240 דונם ולא מיליון דונם. [ומאריך במיליון דונם לפי החשבון הנ"ל אפשר לקבור יותר מ-2 מיליארד נפטרים, ובכל העולם כולו לא נפטרים כ"כ הרבה במשך 16 שנים]. ומלבד זאת הנתון של 270 נפטרים לדונם אינו מדויק, כי אף שביירושלים בהר המנוחות אכן קוברים 250 לדונם מ"מ בביה"ק במרכזי הארץ קוברים 400 נפטרים, וכנראה בגלל תנאי השטח ההררי שביירושלים. [ובביה"ק זכרון מאיר בבי"ב שקוברים בצפיפות גדולה, קוברים כמעט 600 נפטרים בדונם]. ובארה"ק יש 21,600,000 דונם קרקע, וא"כ יש די מקום לא רק לשש עשרה שנים אלא גם לעשרות שנים הקרובות. והאמת היא, שעלינו לחשב מה החיסכון ב'קבורה הרוויה' (קבורת קומות) על פני 'קבורת שדה' (קבורה רגילה), שהרי גם הקבורה הרוויה תופסת שטח. ועוד עלינו לקזז את הנפטרים בערי הפריפריה (למעלה מ-50%), שהרי הבעיה היא רק במרכז הארץ ירושלים וחפיפה, אך בשאר חלקי הארץ לא משתלם להקים בנייני קבורה, אלא לקבור בקבורת שדה (הקרקעות זולות, והבניינים יקרים), יוצא אפוא, שה'חיסכון' קטן. 2. כגון בירושלים, בהר הזיתים יש עשרות אלפי חלקות קבורה ויקים אלא שבגלל המצב הבטחוני רבים לא רוצים להקבר שם. ובהר המנוחות ישנם 265 דונם המופשרים כעת

והיא קבורת 'מכפלה - זוגית'. ונקדים שרבים מהציבור ובתוכם רבנים חשובים, חושבים שמדובר על קבר עמוק מאוד שבו קוברים מת ע"ג מת שבזה הוא קבורה. [וחושבים שכל הנושא הוא אם מת ע"ג מת הוא לכתחילה או לא]. ודע שאינו כן בכל המקומות, וישנם סוגים שבהם לכאור' דומים לקבורת כוכין מבטון שע"ג האדמה כפי שיבואר במאמר וזאת אקדים בקיצור: א] בחלקות החדשות שמכנים את צורת הקבורה זאת בלבד, אופן הקבורה אינה רק בעפר אלא בתוך אמבטיות או מסגרות מבטון בכמה אופנים שיתוארו במאמר בלוי תמונות להבנת המציאות המדויקת [ויבואר שיש לצדד על אחד האופנים שדינה כקבורה בכוכין מבטון מעל פני האדמה. ב] בחלקות הישנות אופן צורתן שבקבר שהוכן כקבר רגיל, העמיקו לחפור כדי שתהיה אפשרות לקבור מת ע"ג מת עם הפסק עפר של ו"ט. אופן זה הוא דומה לצורת קבורה שנוכרה בספרי הפוסקים, על קבורת מת ע"ג מת בתוך מעבה האדמה, וצריך בירור: (א) לכתחילה או דיעבד. (ב) בעיית שינוי מנהג. (ג) אם יש בעיית שינוי מנהג, מהו תוקף שינוי מנהג 'מתים', ואם יש בזה חשש סכנה למתים או לחיים ח"ו. (ד) אם בקבורה באופן זה יש באופן מיוחד ח"ו סכנה לחיים, או לא. (ה) אם בדיעבד היא 'קבורה' (ורק לכתחילה לא), מה גרר בדיעבד, כגון שבעיר אין מקומות קבורה רגילים ורק קבורה כזאת, ולקבורה רגילה יש צורך להרחיק מהעיר, האם נחשב בדיעבד. (ו) אם באופן שהדבר נעשה בפועל בארה"ק יש בו חסרונות נוספים. וכ"ז יבואר במאמר הבא 'קבורת מת ע"ג מת – האם מותרת לכתחילה' בעז"ה. ג] קבורה נוספת דומה נקראת 'קבורת על' שגם בה מטמינים מת ע"ג מת באדמה, אלא בשונה ממכפלה שהיא קבורה מתוכננת מראש ולכן מעמיקים את הקבר ביותר, הרי שקבורה זאת אינה מתוכננת, אלא כאשר רוצים לקבור מת ליד מת ואין לידו מקום פנוי, מסירים את המצבה הקיימת, חופרים עד אבני הגולל המכסים את המת התחתון, ומעליו קוברים את המת העליון, ומכסים אותו בעפר.

ובעצם קבורת מת ע"ג מת אקדים בזה כמה עובדות חשובות שידברו בעד עצמן: א] במסגרת השלחן על יו"ד (ליוורנו ת"ר, יו"ד שסב) וז"ל: 'והן אמת דלשמע און שמעתי דב"ק אחת בשעת הדחק הסכימו טובי העיר עם רישיון המו"ץ שלהם להגביה קרקע ביה"ק בהפסקת ו"ט ביניהם (- בין הקברים הישנים לבין הקברים החדשים), ושבאותה השנה נפטרו הרב וטובי העיר, וע"כ שומר נפשו ירחק מן הכיעור ומן הדומה לו, ולא רציתי להסכים אפי' בשעת הדחק להגביה קרקע ביה"ק ולקבור ע"ג אפי' בהפסקת ו"ט ויותר³. וחזר ע"ז שם בהמשך דבריו: 'וטוב להחמיר אפי' בהרחקת ו"ט'. והובא סיום זה להלכה בשד"ח (אבלות קמב). וכן הובא בשו"ת חבת הקודש לג"ר אליהו קלצקין אב"ד לובלין, ובסוף ימיו מגדולי ירושלים (התרפ"ו, כג). ב] תיאור מקרא פולין תרצ"ג: 'אנא עובדא ידענא, וזוכר כד הוינא בחור צעיר בעיר הולדתי קראקא בפולין, בשנים הראשונות של תר"צ, נתמלא בית העלמין שהיה בטבורה של העיר ועדיין לא הושלם בית העלמין החדש לעיר, ואז נתנה רשות לקבור זה על ג"ז בקבר אחד, ברור, בעומק האדמה, תקופה מסוימת התירה לעצמה הח"ק בעיר קראקא לקבור בצורה כזאת, ובודאי על דעת רבה של העיר ובית דינו, אך הנה התחילו ובאו מקרים מצערים, נפטר פתאום בשנת תרצ"ג רבה של העיר, ולאחריו שני אבות בתי הדין, והעיר היתה כמרוקחה, פשפשו במעשי העיר ויצא איסור לקבור קבר אחד מת על גבי מת ונפתח דחוף בית העלמין החדש'. [בנתיבי חסד ואמת' (הוצאת הח"ק ת"א-יפו תשמ"ח). הסיפור מובא בהקדמה למאמר בענין גדר קבורה עקב השאלה שהועלתה על 'קבורה בקומות'.

(תשע"ו) לחלקות קבורה [ולהאמור הערה קודמת בכל דונם ניתן לקבור לפחות 250 קברים ברווח והיינו לכה"פ 66,250 נפטרים], וזאת מלבד שטחים רבים בסביבות ירושלים. והממשלה ממאנת להכשיר את כל זה לקבורת שדה מהטעמים הנ"ל. [ולאחרונה ממש היא הסכימה לשחרר מתוכם כ-50 דונם לקבורת שדה ושטח זה התחלק בין הח"ק השונות בירושלים]. וכן במרכז הארץ ישנם שטחים רבים שיוכלו לשמש לקבורה. ³. והוסף: 'ואפשר

ג] הגרי"ש אלישיב נשאל ע"י תלמידו הגר"צ קוק: ברחובות ישנו אב שבתו הצעירה נפטרה וכיון שאין מקום קבורה על ידה מבקש הוא שיאשרו לו להיקבר מעליה. יום יום הוא בא ומתחנן על כך, ולא מוצא מנוחה לנפשו. הוא פוחד למות שמא לא יקברוהו איתה. תשובת רבינו: אדרבה שלא ימות. חזרתי ושאלתי: נפשו קשורה בה וזה ממש עולה לו בחייו. תשובת רבינו: א"א לשנות את הסדר! זו פגיעה בשאר הקברים. ע"כ. ד] הגר"ש וואזנר העיד שבעיר ווינא לפני מלחה"ע הב' לא רצו בשום אופן לקבור מת ע"ג מת, אפי' שהגיע מצב שביה"ק היה גדול מהעיר. [-כנראה כוונתו מחלק העיר של היהודים]. כן אמר לת"ח שבאו לפניו. (שמעתי מחכ"א ששמע מפייהם). ה] שמעתי ממקור מוסמך, שבשנת תשע"ו רצה חכ"א להקבר ליד אביו ז"ל הקבור בביה"ק במרכז ירושלים, ולזכות למעלת 'קברי אבות', וכשלא נמצא מקום פנוי לידו, הח"ק הציעו לחפור חפירה מהצד - מתחת קברו של אביו, ושאל את א' מגדולי ופוסקי דורנו שליט"א, והוא גער בו וצעק עליו - על עצם המחשבה לעשות כן. [לא קבלתי רשותו לפרסם שמו, לכן הבאתיו בעילום שמו]. אלא שעל כ"ז צ"ב מדינא דשו"ע (יו"ד סי' שסב סעי' ג) דשרי בהפסק של ו"ט בין מת למת. ומחוסר מקום ד"ז יבואר אי"ה במאמר הבא 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה'. אודה לת"ח שעזרוני בבירור הנושאים ההלכתיים, ולהגאונים הגדולים שליט"א שעברו על המאמר (כולו או חלקו) והעירו את הערותיהם החשובות, וכן לראשי וחברי הח"ק על עזרתם בענין, וכן למומחים שסייעו לי בהבנת ובהבהרת פרטי המציאות העובדתית, ואת הפרקטיקה של בניית הקברים, ובהשגת התמונות החשובות. ואקדים שיראתי לחו"ד בשאלות חמורות אלו, וכל מטרתי רק לתאר את המציאות ואת הנדונים ההלכתיים בזה, ואילו ההלכה למעשה מסורה לפוסקים מובהקים.

'קבורת מכפלה - זוגית'

ענף א:

[אלא שאינה לכתחילה ויש בה בזמננו שינוי מנהג מתים, ופגיעה בכבודם וחשש סכנה ה"י ואכ"מ]. או שיש בהם חסרונות מהותיים. ויש להבדיל בזה בין כמה סוגים אשר שונים במהותם ובדינם: סוג א: בחלקות הישנות, יש מקומות שמעמיקים קבר שהוכן כקבר רגיל, כדי שתהיה בו אפשרות לקבור מת ע"ג מת עם הפסק עפר של ו"ט. אופן זה הוא דומה לצורת קבורת מת ע"ג מת בתוך מעבה האדמה שנזכרת במאמר הבא וכהנ"ל. סוגים ב-ד: אמנם בחלקות החדשות

תיאור המציאות ובירור הלכתי ב-ד' סוגי קבורה הללו בזמננו בהרבה מקומות קוברים ב' מתים זה ע"ז באדמה בכמה סוגים שיתבארו בסמוך, ע"פ רוב ב' בני זוג או בני משפחה קרובים [ויש מקומות שמכנינים מקום לג' קברים ראה להלן תמונה מס' 1], ומכנינים קבורה זאת 'קבורה זוגית' או 'קבורת מכפלה'⁴. ויש לברר האם קבורה זאת כדין קבורת מת ע"ג מת בתוך האדמה שלמבואר במאמר הבא 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה', דינה כקבורה

דלא הפסיקו בלתי ראות ה-ו"ט או היה קרקע תיחוח דלא סגי ו"ט. ומ"מ נראה מדבריו שהחמיר גם באופן שהוא ודאי ו"ט, וגם באופן שאינו עפר תיחוח או שמספיק די והותר כדי לכלול חשש זה, כיון ש'הרחק מן הכיעור ומן הדומה לו', וכנראה משום שחשש שאולי הטעם למקרה נורא זה הוא מטעם אחר [ואולי כמבואר במאמר הבא הנ"ל]. ולכן מובן שהחמיר בכל ענין, ולא הקל גם לא בשיעור גדול כגון י"ט. 4. אגב, השם שנתנו מתכנני קבורת זוג בקבר אחד 'קבורת מכפלה' הוא להורות שכביכול אבותינו ואמותינו הק' נקברו כך - ואינו נכון, כיון דמבואר בזוה"ק (ח"ג פ' שלח דף קסד-א) סדר שכיבת האבות, ונראה משם שכולם זה לצד זה [ורק איש ליד אשתו, איש למרגלות חברו] וא"כ כולם אחד ליד השני ולא על גבי השני, ורק שהמערות שם בצורת מכפלה. [ונחלקו בגמ' עירובין נ"ג אם חדר ע"ג חדר או חדר לצד חדר, אמנם לא מבואר שם שקברו בב' החדרים].

♦ מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבט תשע"ז

שהמת בעצם בתוך האדמה וגם מתחתיו יש אדמה ובנוסף יש גם נקבים מהצד. וכפי הנראה אין דינו ככלי כיון שאין לו בית קיבול [ראה להלן באופן שיש בית קיבול] וא"כ כל הבטון אינו אלא לחיזוק הדפנות ולסימון הקברים. וראה להלן בסוג ה-ג' בשם האג"מ וכ"ש בענייננו. [וראה שם בשם בעל האג"מ על אופן שגם הרצפה מבטון שיש למחות ע"ז (גם בקבר בודד כה"ג) שהוא נגד מנהג ישראל, ויל"ע אם היה אומר כן גם על אופן זה].

סוג ג: יש מקומות שקבורה זאת מתבצעת כך – ואעתיק התיאור ממכתב שכתב לי חכ"א שליט"א [אחר שבדק את הענין בא' בתי הקברות שבמרכז אר"י]: אופן בניית הקברים הכפולים, שמוציאים (ע"י טרקטורים) את כל הקרקע מהמתחם כולו [בשטח של כדונם] עד עומק של 2 מטר, לאחר מכן יוצקים ביטון בתבנית של בריכות קטנות, שכל אחת היא יחידה בפני עצמה, של יציקת ביטון בעומק 2 מטר, ובאורך 1.5 - על רוחב 0.55 מטר, ובין כל בריכה לבריכה מרחק 0.6 מטר. (אגב, אינני יודע מה יש במרווח שבין הבריכות, אולי יש חלל של אוויר, או שמחזירים לשם את העפר שהוצא). את הבריכות ממלאים בעפר, ומלמעלה עושים יציקת ביטון בעובי 10 ס"מ על כל המשטח כולו, היינו, על כל חלקת הקברים, ובה פתחים של 1.5 מטר על 0.6 מ', כמו בקבורת שדה. מבחוץ זה נראה ממש כמו חלקה של קבורת שדה. אך למעשה, כל בריכה היא בפני עצמה, ואין לה שום קשר לבריכות שלידה. עכ"ד. והוסיף: שאין כל חיבור בין האדמה שמחוץ לבריכות לבין האדמה ששופכים אח"כ לתוך הבריכות, דמלמעלה יש מסגרת בטון שאין עליה אדמה, והסיבה שזה נראה כמו קבורת שדה כיון שבהרבה בתי קברות (גם ב'קבורת שדה' הרגילה), ישנה מסגרת בטון מלמעלה (כדי לסמן את הקברות) אלא ששם יש רק מסגרת שאינה עמוקה ומתחתיה יש אדמה ובמקום שהמתים נמצאים וביניהם הכל הוא אדמה. עכ"ד. [וראה תמונה

שמכנים קברים רבים בצורת קבורת 'מכפלה - זוגית', אף שאחר שהחלקה מוכנה לקבורה היא נראית בדיוק כמו חלקת קבורה רגילה, ואף שרואים מלמעלה יציקת בטון זה נראה כמו חלקות רגילות רבות שיוצקים למעלה שכבה דקה (כ-10 ס"מ) של יציקת בטון לסימון הקברים. מ"מ כפי שהתברר בבדיקות שנעשו בעת בניית החלקות, וכן מפרסום שפרסמו בוני החלקות עצמם, שהדבר אינו כן, והדבר יוצר דיונים הלכתיים מעמיקים אם דינם כקבורה או שמא דומים לכווין מבטון שעל פני הקרקע שיתכן שאינם קבורה כלל. ויש בזה כמה סוגים. ונביא את הסוגים הידועים לנו [ויתכן שישנם - או שבעתיד יהיו - סוגים נוספים] בלוי תמונות. [ואדגיש שהתמונות הם רק להבין את המציאות שנדון עליה, אבל למעשה יתכן שבמקומות שצולמו התמונות ישנם פרטים נוספים שלא רואים בתמונות, אלא רק כשרואים את המציאות בשטח, ושלפיהם אולי הדין משתנה], ואפרטם:

סוג ב: יש מקומות שחופרים באדמה תעלה ארוכה ובה מניחים אמבטיות מבטון, זו ע"ג זו, כשבכל אמבטיה אין תחתית, ויש בה נקבים בצדדים כדי שיהיה חיבור לאדמה מהצד, וקוברים מת למטה מכסים אותו עפר ו"ט ומעליו את העליון. ראה תמונה מס' 1. [בזמן בנייתן (ובתמונה זאת רואים שבסוף השורה הניחו אמבטיה שלישית על גביהם)].

תמונה מס' 1

ובזה לכאור' הוי דינה כאופן ראשון כיון

מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבת תשע"ז ♦

לאחר מרחק של כ-0.80 מ' עושים קיר נוסף כזה, וכן הלאה, וביניהם מניחים את האמבטיות] - שאין תחתית מבטון. אלא ששוב הראוני תמונה מבניית קבורת מכפלה [בהר המנוחות] שבה רואים באופן ברור שיש יציקת בטון בתחתית [וכן יש מהצדדים רק קירות בטון], ראה תמונה 3 ואח"כ את הסברה.

[בתמונה זאת רואים ברקע 'קומות' ובצד ימין 'כוכין' ובמרכז 'מכפלה' ומצד שמאל קיר מבטון וכן בצד ימין יש קיר בטון של הכוכין מבטון. ה'מכפלות' הם החורים הגדולים שרואים שהם באמצע הבניה ובהמשך הם יכוסו עפר, ואח"כ יצקו בטון מע"ג כל השטח עם השארית פתחים - תוך כדי שימוש במסגרות שרואים בתמונה יותר בפנים בצבע שחור, ובהם יחפרו את הקבר ויטמנו מת אחד יכסו אותו עפר ומעליו יטמנו מת נוסף].

[קבורה נוספת דומה - שבה נראה לכאור' שיש לה תחתית מבטון אבל איני בטוח בזה. והיא ישנה קבורה נוספת דומה שנקראת 'דגם ערבה' (המיושמת כפי הנראה בבית הקברות בת"א) והיא אמבטיית בטון עם ב' נקבים - מעברים מצד לצד בתחתית, והאמבטיה מונחת על האדמה ע"י מנוף עם מלגז, ומעליה

2 שלכאור' היא עונה על התיאור הנ"ל, אלא שבה לא ברור האם בצד השני היא סמוכה לקרקע עולם, ואנו דנים באופן שאין סמיכות לקרקע עולם].

תמונה מס' 2

ובנוגע לתחתית האמבטיה התחתונה אם יש לה משטח מבטון או ששם יש עכ"פ חיבור לאדמה [דבתמונה הנ"ל הדבר אינו ברור] - השיב לי אחר שבדק בבית קברות נוסף [אף הוא במרכז אר"י] שגם הוא נבנה כעין התיאור הנ"ל [שם עושים קיר בטון באורך כ-20 מ',

תמונה מס' 3

תמונה מס' 4

♦ מוריה, שנה שלוש וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבט תשע"ז

והוא נמצא במקום נמוך יותר מכל הבנ"א והבע"ח. אא"כ נאמר דנחשב הדבר מעל האדמה ולא תחתיות, כיון דלהאמור הקברים הללו מנותקים מהאדמה סביבם ע"י קירות בטון, א"כ הרי"ז כמו כוכין מבטון שנמצאים בעמק בין טבעת הרים, ולא מועיל מה שלמעשה בנ"א והבע"ח נמצאים מעליו, בפרט במקומות שסמוך לקירות הבטון אין אדמה טבעית אלא אויר העולם. [ולפי סברות אלו, יש לדון במקום שמצד אחד הם סמוכים לקרקע עולם ומצד שני לא, וכפי שנראה לכאור' בתמונה הנ"ל].

ובגוף טענת החכם הנ"ל לדמות קבורה זאת לקבורת כוכין מבטון שע"ג האדמה, בהשקפה ראשונה היה מקום לדון להכשיר לפי"ד שו"ת האג"מ שבכמה תשו' הכשיר קבורה בתוך ארון בטון שבתוך האדמה. אמנם יש לידע שהאג"מ השיב כמה תשובות, בתשובה הראשונה (יו"ד ח"ב סס' עח) השיב בקיצור דהוי קבורה, והיה מקום לומר דה"ה בענייננו. אלא שאין מזה כל ראייה, וכפי שהעירוני אל נכון, דשם מדובר על ארון מבטון, שכל כולו מכל צדדיו באדמה, וא"כ הוא כמו שהמת בארון גמור, אלא כל החיסרון הוא שעשייתו מבטון וזה הכשיר. משא"כ בנידוננו שיש קירות מבטון מכל הצדדים ומלמעלה אין עפר שמחובר לעפר שמצדדיו גרע טפי ויתכן דחשיב כמו עמק בין הרים שנבנו מעליו כוכי בטון. ובתשובה השניה (יו"ד ח"ג סי' קמב, א) הכשיר מב' טעמים, ע"ש בארוכה, והנה כלפי הטעם הא' שהחשיבו כארון המוטמן בתוך האדמה, גם בזה שייכת הדחיה על התשו' הקודמת. וכלפי הטעם ב' שם וז"ל: ועוד יש טעם גדול, דהא כלי זו דהבטון כל תשמישו הוא רק להחזקת הקרקע ואין לו שום צורך אחר אף לא לצורך ארון להמת, שהרי הוא מונח כבר בארון של עץ שאין צורך להמת שוב אלא להניחו בקרקע שנמצא שיהיה תשמישו רק לטיחת כותלי הקבר והקרקע תחתיו ואין להחשיב זה לכלי אלא כמו שעושה מתחלה

מניחים אמבטיה נוספת. (ואיני יודע אם בתחתית האמבטיה התחתונה יש בטון כפי שנראה לכאור' בתרשים דלהלן או לא, וכן איני יודע אם מניחים אותם על האדמה ומסביב יש עפר, או שיש שם מסביב ג"כ יציקות בטון). ומצ"ב תרשים ממנה ראה מס' 4.

וראשית נדון על האופן שיש גם בטון בתחתית, ואח"כ נדון באופן הנ"ל בדיוק, אבל כשאין תחתית בטון.

הבירור ההלכתי בגדר קבורה זאת: אחר שתיארנו את המציאות יש לברר את גדרה ההלכתי של קבורה זאת, והחכם הנ"ל הוסיף וכתב, שבאופן כזה לכאור' הקבורה היא למעשה מעל הקרקע. ובע"פ הוסיף: שקבורה באופן זה היא לכאור' כמו קבורת כוכין מבטון שמעל פני האדמה. עכ"ד. וכמובן דלפי"ז ה"ה גם אם יקברו מת אחד שם ולא מת ע"ג מת. ויראתי לחו"ד בשאלה חדשה זאת המסורה לפוסקים מובהקים, ורק אכתוב את מה שנראה לצדד תלמיד הדן לפני רבותיו בקרקע.

הנה לאור המציאות הנ"ל [ובפרט לאור הבירור שגם הקרקעית היא בטון] לכאור' צדקו דבריו. וכי תימא דכאן שאני שהכל בתוך חלל האדמה – זה אינו, דאינו אלא לצד אדמה אבל לא בתוכה כיון שאין חיבור בין האדמה בתוכה לאדמה שלצידה. וכ"ת דסו"ס זה נראה כ'בתוך האדמה' – סברא זאת צריכה ראייה כדי להכשיר כזו קבורה. ועכ"פ אין ראייה כלל מאופני הקבורה המתוארות בספרי הפוסקים שהובאו עד כאן.

וכבר מבואר במאמר הגר"ג ליכט במוריה ניסן תשעו שגאוני הדור התנגדו נחרצות ל'קבורת כוכין שמעל פני האדמה', כשחלקן כתבו שאינה קבורה וחלקם כתבו שאין את הכפרה של משפילין לתחתיות, כמבואר שם בארוכה ע"ש, ואם אינה קבורה כלל, ולתיאור וטענת החכם הנ"ל, ג"ז שייך בנד"ד דאינה קבורה. לטעם של חסרון כפרה, גם לפי תיאור וטענת הרב הנ"ל, יש מקום לומר שבנד"ד אין חסרון כיון דלמעשה משפילין אותו לתחתיות,

מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבת תשע"ז ♦

מקומות שהעמיקו 1 מטר, ויש מקומות 1.25 מטר, ובירושלים מעמיקים לפחות 1.30 ס"מ, וא"כ אם מקפידים על הפסק ו"ט ולשיעור חזו"א הוא כ-60 ס"מ [וכפי שאכן נכתב בפרסום של ח"ק ת"א-יפו (בנוגע למכפלה) שיש בין המת העליון לתחתון לפחות 60 ס"מ], נותר לכל מת 35 ס"מ ולא תמיד זה מספיק. וזה עוד לפני העפר שצריך להניח ע"ג המת. [ואת שיעורו כבר ציינתי לעיל].

והנה אינו דומה למת המונח בארון שע"ג האדמה שבזה מפורש ברמב"ם בתוה"א ונפסק בשו"ע יו"ד סי' שסב שאינו קבורה כיון דשם נחשב שנמצא בתוך ארון הנפרד מהאדמה [ואגב, בזה לכאור' לא יועיל מה שניקבו את הארון באיזה נקב עם אדמה] אבל הכא שהמת מונח על האדמה עצמה יש להסתפק.

ולכאור' גם בזה יש את הבעיה הנ"ל שבכוכין ובקומות שאין משפילין אותו לתחתיות.

ומה שמצינו בב"ח יו"ד סי' שסב שבמקום הדחק כיסו את כל ביה"ק בשכבת עפר וקברו בה את המתים וחזו' דמהני אף שהוא מע"ג הקרקע, יש לדחות דשם ע"ז נחשב שהגביה פני הקרקע [וחזו' דמהני גם בעפר תלוש], וי"ל דבזה גם אין את החיסרון של משפילו לתחתיות, דכיון דהגביה את פני כל הקרקע הרי שכעת הילוך בנ"א והבע"ח הוא מעליהם, אבל בכה"ג שממלא עפר מעל פני מת בודד לא. ואולי גם אם ממלא עפר מעל כמה מתים או חלקה מסוימת, ולא הגביה את פני הקרקע שבכל האזור, יש לדון. ואם נאמר דלהגביה חלקה מסוימת סגי, בענייננו יש לעיין אם לדון את קירות הבטון כחלק מהעפר וא"כ נחשב שהגביה בזה את מפלס כל החלקה, או שאינם כעפר וממילא מפסיקים בין עפר הקבר אחד לעפר קבר שני ושוב נשחב שהגביה כאן רק מקום קבר בודד ולא חלקה שלימה.

והחכם הנ"ל הוכיח לי דל"מ, מדברי תשו' רב האי גאון שהובא ברמב"ם בתוה"א, שציין הב"י ביו"ד סי' שסב שכתב: 'אבל ודאי אם

בהחפירה שבתוך הקרקע שנחפר לקבר. עכ"ל. הנה לסברא זאת דהבטון רק נעשה לחזק הקרקע, יש לכאור' לדון גם בענייננו להכשירו. [אגב, בעיקר דברי האג"מ בתשובתו, באופן שקוברים את המת על הבטון ממש כפי שמצוי בקבורת כוכין מבטון, בחת"ס מוכח דאינו טוב, והבאתיו בארוכה במאמרי 'הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות' שיתפרסם בעז"ה בקרוב].

אלא שהשיבני החכ"א הנ"ל, דאינו דומה דשם הבטון הוא באמת לחיזוק אבל כאן בלא הבטון - העפר שאינו עפר כ"כ חזק - הכל יתמוטט, כיון שהבטון אינו רק לחיזוק בעלמא, אלא כל הקברים הם בתוך האמבטיות מבטון, ובין הקירות של בטון [דבסוף המתחם מה שמחזיק את הכל זה ג"כ קירות בטון].

סוג ד: כעת נדון במקרים בהם שאין לאמבטיות מבטון - תחתית מבטון ורק קירות מבטון, והמת התחתון מונח על האדמה ומעליו שופכים עפר, ומעליו קוברים מת נוסף שגם כעליו שופכים עפר. ולכאור' יש לדמותו לשאלה הבאה, מה הדין אם מניחים מת ע"ג הקרקע ומניחים על גביו תלולית עפר האם הוי קבורה או לא. ושאלה זאת לכאור' נוגעת ל'קבורת על' שתיארת בקיצור בפתחת המאמר, ואעתיק תיאורה שוב: קבורה נוספת דומה נקראת 'קבורת על' שגם בה מטמינים מת ע"ג מת באדמה, אלא בשונה ממכפלה שהיא קבורה מתוכננת מראש ולכן מעמיקים את הקבר ביותר, הרי שקבורה זאת אינה מתוכננת, אלא כאשר רוצים לקבור מת ליד מת ואין לידו מקום פנוי, מסירים את המצבה הקיימת, חופרים עד אבני הגולל המכסים את המת התחתון, ומעליו קוברים את המת העליון, ומכסים אותו בעפר. ע"כ. ועדיין לא התבררה לי המציאות האם המת העליון גם בתוך האדמה או שהוא מעל פני האדמה ומסתבר שאם מספיקים כראוי בין המת העליון לתחתון שהוא בולט מעל האדמה ועכ"פ העפר שצריך להניח ע"ג בולט ע"פ האדמה וכנראה שזה תלוי כמה עומק הקבר היה בתחילה, דראה להלן ענף ב אות א דיש

ומצאתי בספר נצני ניסן (להגר"נ יבלונסקי מו"צ בעיר סלבודקה ואח"כ ר"י בשיקאגו, ה'תר"צ, בסוה"ס תשובה סי' ד' עמ' 170) שפירש בדעת האו"ז (הל' אבלות סי' תכג) דמיירי על אופן זה בדיוק וכתב דאפשר דהוי קבורה. [ע"ש, ואכמ"ל בהבאת הסוגיא שעליה מוסבים דברי האו"ז (קבר בנין), ובדעת שאר הראשונים, ולבאר למה נדחק הספר הנ"ל לפרש כן בכוונתו, ורק אציין שהדברים נוגעים ישירות לנושא ההלכתי של כוכין מבטון שעל פני האדמה, ועי' בזה במאמר במוריה שצוין בהקדמה].

שוב העירני ת"ח א' שדיון זה מפורש הדבר באג"מ (יו"ד ח"ג סי' קמב) ע"ש, ולענייננו העולה מדבריו שיש בזה כמה חילוקים: א' דהנחת מת ע"ג הקרקע ומעליו תולית עפר הוי קבורה. ב' אם מניח על גביו גל גדול משברי חרסים אינו נחשב לקבורה, אף שהביא שיש לחרס דין עפר לגבי הנחת חרס על פיו ועיניו כיון דעשוי מעפר ומים, כי בזה צריך עפר ממש, וחרס נצרף בכבשן. ג' אם מניחו ב'כלי אדמה' ע"ג הקרקע לא הוי קבורה וכ"ש כלי מבטון וכ"ש כלי מחס. ד' בנוגע להנחת המת ע"ג הקרקע ומעליו מניחים בטון באופן שאינו נעשה בצורת כלי, והוא נידוננו. אין הדבר מפורש להדיא בדבריו האם דינו כעפר ממש כיון שבטון הוא עפר ומים שלא נצרף בכבשן אלא בצונן וכמ"ש שם, וא"כ דומה לעפר (אות א), או שדינו כחרס שאינו עפר ממש ורק 'דין' עפר יש לו וא"כ בנד"ד לא יעיל להיחשב לקבורה. וגם דעיקר דבריו לומר דיש לבטון דין עפר כלפי"ז שאם מניחים בתוך הקרקע, ועדיין בעי' מצוואתו של רבי לנקב את הארון, לזה כתב דבטון נחשב לעפר, אבל לא מבואר בדבריו כן בשביל קיום דין קבורה. והיה לי מו"מ עם כמה ת"ח בכוונת האג"מ בזה. ולענייננו במכפלה בלא תחתית שהמת עצמו מכוסה בעפר ורק מסביב יש את הבטון, ודאי דלפי"ד יחשב קבורה. ועוד הוסיף הת"ח הנ"ל דמה שהביא

יכול להעמיק כדי שיהא קובר בעומק, ובין מת למת ו"ט שפיר דמי אע"פ שזה למעלה מזה. עכ"ל. ויל"ע במש"כ 'להעמיק', דבשלמא הגמ' מיירי שמראש הכינו את מערת הכוכין באופן שיהיה הפרש בין כוך לכוך של ו"ט אבל רב האי גאון דמיירי בביה"ק רגיל שהתמלא, מה שיירך להעמיק הרי יפגע בעצמות. ומצאנו בשו"ת תשב"ץ (ח"ג סי' קיט) שכתב: 'ולענין ביה"ק שאין שם מקום פנוי וכשחופרין קבר מוצאין עצמות אדם מה תקנה יש בדבר. ראוי לציבור לדחוק עצמם ולקנות קרקע לבית הקברות ואל ינוולו המתים וכ"כ הגאון ר' האי בתשובה ואם א"א בשום צד לא ידעתי תקנה אחרת אלא שיוציאו העצמות ויעמיקו הרבה לחפור הקבר כדי שיישאר אחר שנקבר המת ג"ט למעלה מהקבר התחתון ושלשה טפחים אלו הם תפיסת הקבר להפסיק בין קבר לקבר' עכ"ל. וודאי שכן פי' את כוונת רה"ג. [וצ"ל דד"ז להוציא העצמות ולהחזירן למקומן רק יותר בעומק, אינו בכלל האיסור של 'פינוי מתים', כיון דלפנות מת אפי' עבור מת אחר אסור, כמפורש ברמב"ן בתוה"א שם בהמשך דבריו, וכן הוכיח בשו"ת פרשת מרדכי למהר"ם בנעט מדברי רב האי גאון גופיה בסו"ד, ובזה תמה על הנובי"ק יו"ד סי' פט שהוכיח מריש דברי רב האי גאון לא כן, והובא דיון זה עם ביאור נאה ביישוב הדברים בשו"ת שבט הלוי ח"ו סי' קפא]. אלא שצ"ב למה כתב שזה האופן היחיד, שבאופן זה יש לכאור' בזיון למתים, ולא הציע לכסות את הביה"ק עם שכבת עפר ולקבור בתוכה עם הפרש ו"ט, כהב"ח הנ"ל, והיה מקום לומר שאופן זה באופן מעשי בזמנו או במקומו היה קשה לביצוע, אבל מ"מ למה לא הציע כל פעם שמת מת לכסות קבר אחד עם עפר ולקבור בתוכו וכן הלאה, דבזמנם לא גרו הרבה יהודים במקום אחד וממילא לא מתו אנשים כל יום. והוכיח מזה החכ"א הנ"ל דס"ל לרב האי גאון דבאופן זה ל"מ כיון שאינו קבור בתוך עומק האדמה. עכ"ד. וצ"ע.

מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבט תשע"ז ♦

שהזכרתי לעיל, כיון דאפשר לדון זאת כמו ערימת מתים זה ע"ז.

[ואגב, בהקשר לבירורים הנ"ל אודות קבורת 'מכפלה-זוגית' שרבים מהם עשויים מבטון, אציין לנקודה דומה הנוגעת לקבורה בקרקע עצמה שתחת 'קבורת קומות'⁶].

ענף ב:

בעיה של איסור הנאה מהקבר

אם קוברים מת ע"ז באופן שחופרים בור עמוק ומכסים את המת בעפר באופן שיהיה עפר ו"ט ביניהם, [כמו שעושים בקבורת 'מכפלה-זוגית' וכדלעיל (ענף א)], ובפרט ב'קבורת על' כנ"ל בפתחה] יש לזהר כשחופרים עבור המת העליון שלא ישתמשו בעפר שע"ג המת ממש, שעפר זה אסור בהנאה לפי רבנו ישעי' המובא בטור יו"ד סי' שס"ד ונפסק ברמ"א שם, שתלוש ולבסוף חיברו אסור בהנאה. וכמה שיעור העפר - דנו בזה הפוסקים. ואציין בקיצור: עי' שו"ת הגרעק"א קמא סי' מה המובא בפ"ת סי' שסד סק"א שהעפר שנאסר אינו רק העפר שעל פני המת, אבל סגי בכסוי כל שהוא, אמנם בשו"ת אג"מ (יו"ד א רלג ד"ה והנה בתשובה) הביאו, ואחר שהאריך בכל השיטות בענין הסיק: 'נמצא למה שביארתי שמדין קבורה יש שתי שיטות להש"ע וס"ח סגי בכסוי כ"ש, וכן רוצה לומר רעק"א מדיוק לשון הטור בש"ר ישעיה. אבל לרוב

החכ"א להוכיח מרב האי גאון, אין ראיה לפמש"כ האג"מ שם שיש לעשות באופן שאין בע"ח יכולים לחפור ולהסיט, ובאופן רגיל אין זה שייך אא"כ מעמיקים בקרקע, ואפשר שזה כוונת רב האי גאון. עכ"ד.

אמנם גם לפי"ד שמת אחד הנמצא ע"ג האדמה נחשב כקבורה בתוך האדמה, מ"מ אכתי יש לדון על המת שמעליו, דמחד גיסא הוא נמצא על אדמה שנמצא ע"ג מת שע"ג האדמה, ומאידך גיסא יתכן שהמת התחתון חוצץ בינו לבין הקרקע, ודן בסברא מחודשת זאת - גבי ב' מתים שנקברו יחד בלי הפסק כלל (בקבר אחים ה"י) - בתשובת הגאון האדיר רבי אברהם אהרן בורשטין גאב"ד ור"מ טווריג שהופנתה להגאון רבי נחום ברוך גינזבורג, ונדפסה לראשונה בספרו של הרב השואל ('מקור ברוך' ח"א לג), ושוב נדפסה יחד עם יתר חידושי הגאון המשיב בס' נר אהרן (ת"ש, סי' ה)⁵. [קצת מושג אודותיו עי' מש"כ עליו הגאון מקור ברוך שם, ובהסכמות המופלגות לס' נר אהרן ובפרט מהגרא"ז מלצר בהפלגה עצומה]. וכאמור דאינו דומה למה שכסו את כל ביה"ק עם עפר וקברו שם ולא אמר' דמת חוצץ וכד', דשם כאמור הגדרת הדבר שהעלה את גובה קרקע כל הביה"ק, משא"כ בזה. וגם אם נאמר דהוי קבורה, אכתי יש לדון אם אין את החסרון של 'כפרה' - 'משפילו לתחתיות'

5. תשובה זאת ציינה הגרי"ש אלישיב, בנוגע לחקירה בתשובה שם, האם קבורה היא מצוה חד פעמית או מתמשכת, וע"ש מה שהשיבו המקור ברוך. (כן הביא בנו ב"ד בנימין תמורה לג:). 6. החכ"א הנ"ל הוסיף לי בנוגע לסוג קבורה שונה, והיא קבורה בקרקע עצמה שתחת 'קבורת קומות' - דהיינו, הקברים שבתוך אדמה רגילה אלא שהם מתחת עמודי בטון שמעליהם משטחים יצוקים מהמלאים עפר, דהיינו מה שנקרא בלשוננו קבורת קומות. (ומכונית גם 'קבורת רמה'). שרבים חושבים שזה קבורת רגילה וכל השאלה אם גם בזה יש את הבעיות שבמאמר הבא 'קבורת מת ע"ג מת' - האם מותרת לכתחילה, דהיינו שינוי מנהג מתים, וכן שיתכן דיש בזה את הבעיה של ה'תיקון לנפטר' וכמשנ"ת שם בשם הספה"ק. אכן להאמור, גם בזה - מסתבר שגם הקברים שנראים באדמה אינם קבורת שדה רגילה, אלא הם ג"כ נמצאים מעל גבי שכבת יציקת בטון, כיון שכשבונים את הקומות חופרים ויוצקים יסודות, והשכבה התחתונה היא גם מעצם מעל יציקת בטון, וא"כ כל הקבורה היא ממש מעל האדמה ולא בתוך האדמה כלל, ובדיוק כמו התיאור הנ"ל, והרבה טועים בזה. עכ"ד. אכן מציאות זאת טעונה בירור באופן ודאי, כיון ששמעתי שיש מקומות כאלו שהקברים הם כן בתוך אדמה והמשטחים היצוקים של קבורת הקומות נמצאים ע"ג עמודים שנבנו ע"ג יסודות של עמודים בלבד, (וכפי שמצוי בבניית בנייני מגורים באזור גוש דן).

ולא פירשו כמה עפר מעל המת העליון, אבל לפי החשבון נמצא שהמת העליון מונח בעומק של פחות ממטר. [כיון שדרוש גובה למת התחתון, עם טפח חלל שנהוג להניח, וכן אבנים הגולל שמניחים על גבי זה].

והנה אף שעפ"י דין כנראה שמספיק כך [אם מניחים מעל המת העליון לכה"פ ג"ט, כ"כ בשו"ת אג"מ (יו"ד א רלג) שכן דעת רוב הפוסקים ע"ש, וכ"כ בשו"ת מנחת יצחק (ז קד), ובשו"ת טעם ברוך (לגר"ב לייזרובסקי יו"ד סא)], מ"מ אינו לפי המנהג הקדום, ולא מנהג ירושלים, ולא לפי הקבלה. ונביא הדברים בקיצור, כתבו תוס' (מו"ק ה:): בתו"ד: ולא היו רגילים לקבור מתים בעומק כי השתא בזמן הזה. עכ"ל. ולא פירשו כמה מעמיקים בזמנם, וכן לא פירשו למה החלו להעמיק יותר. והגאון הנצי"ב בהעמק שאלה (פ' חיי שרה שאלתא יד, ו) כתב 'שנהגו להעמיק הקבר יותר מ' טפחים', משא"כ בזמן הש"ס, והסמיק זאת לדברי התוס' הנ"ל. ע"ש עוד. [והביאו השד"ח מערכת אבלות (כרך ד) אות קטו]. אכן גם לדבריו לא התבאר למה החלו להעמיק כן דלא מסתבר שהיה זה כדי להחזיר את זאת גופא - לועג לרש. ובגשר החיים (א טז ד) כתב: 'עומק הקבר עושין מטר ורבע [והביא דברי העמק שאלה הנ"ל, והמשיך:] ופעה"ק נוהגין לחפור בעומק 1.30-1.40 מטר'. והוסיף: 'והיה פה ארה"ק מבעלי המקובלים (בתוכם רב גדול ראש"צ ידוע בירושלים) שצוו להעמיק את קברם בגובה איש (ערך 1.70 מטר) עפ"י טעם קבלה'. עכ"ל. ולא פירש המקור והטעם. [והועתק בס' מנהגי אר"י (גליס, עמ' שי)]. ואף שאין לי עסק בנסתרות מ"מ כנראה שטעמם עפ"ד קדוש ה' הארז"ל (שער מאמרי רז"ל, ליקוטי מהרח"ו דף יז-ג): 'אחרי מיתת האדם ונקבר גופו בארץ אז תיכף באים ד' מלאכים ומשפילים קרקע הקבר ומעמיקים אותו עד כדי גובה קומת האדם ואז מחזירים נשמתו של אדם בתוך גופו כדרך שהיה בחיים חיותו. ואז אותם הד' מלאכים אווזים בו באדם בד' קוצותיו

הראשונים שהן הרשב"ם ורגמ"ה ור' האי גאון צריך שיהיה לא פחות מג' טפחים עפר. וכן צ"ל גם לרמב"ן לרוב המפרשים בדבריו שהן הב"ח ומהר"ח בשם שכנה"ג והגר"א בסק"ח שסובר ו"ט בזה על זה א"כ ודאי הוא משום שמפרש שהפסק אמה שבין כוך לכוך הוא חצי אמה לדופן הכוך כמפורש בדבריו. ובשו"ת לברשי מרדכי הנ"ל (שם בהמשך התשובה) הסתפק דאולי בעי' את כל ה-ו"ט ע"ש. וע"ע בשו"ת כת"ס שהקל בזה, וכבר העיר עליו בשו"ת אחיעזר (ג עט, ד) שלא הביא דברי זקנו הגרעק"א, וע"ש דעת האחיעזר בזה.

אלא דלכאור' יש בזה בעיה גדולה גם אם לא פוגע בשיעור תפוסה של המת, שבעצם זה שקובר את המת העליון, נמצא משתמש ונהנה מעפר הקבר תחתון שהוא אסור בהנאה, ודן ע"ז בשו"ת לברשי מרדכי שם, וכתב דמצד זה אינו נחשב לנהנה ואין בזה איסור. וכן מצאתי שהסתפק בזה בשו"ת שרידי אש (מוה"ק ח"ב סי' ק) בקונטרס בענין פינוי מתים, שאולי שיעורו ג"ט, והחזו"א בהערותיו לתשובה זאת העיר, שנראה שכל העפר שעל הקבר הוי צורך לו ומגין עליו וכל שפוחת הגנתו הר"ז גוזלו. ע"ש. [הערותיו נדפסו שם בסוף התשובה במכתב ד, וכן בחזו"א טהרות בסוה"ס עמ' רחצ-א ד"ה 'עוד כ' דקנין']. וע"ע בזה בשו"ת שבט הלוי ח"ה סי' קעו אות א.

ענף ג:

בעיות נוספת בקבורת 'מכפלה-זוגית' כפי שנהוגה כיום

א] עומק הקבר: בקבורת מכפלה הנהוגה כיום, כאמור לעיל בריש ענף א, מעמיקים [עבור ב' הקברים] בעומק של 2 מטר נמצא שהמת התחתון הוא בעומק של קצת פחות מ-2 מטר [קצת פחות בגלל יציאת הבטון שיוצקים בשוליים]. ובנוגע למיקום המת העליון לא התפרש. אכן בפרסום של ח"ק ת"א-יפו נכתב שיש בין המת העליון למת התחתון לפחות 60 ס"מ [- והיינו ו"ט לשיעור חזו"א], וכמו"כ מניחים מעל המת התחתון אבני גולל ועפר,

מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבט תשע"ז ♦

ומנערים אותו וחובטים אותו במקלות של ברזל וכו' עד שנפרדת אותה הקליפה מעליו מעט מעט עד שנפרדת ונעקרת לגמרי'. [וע"ש בהמשך הדברים שיש חילוק בין צדיקים לרשעים כמה 'חבוט' צריכים] והמשיך: 'ולכן צריך להעמיק הקבר מאד מאד כי כל מה שהוא עמוק מאד הוא יותר טוב כדי שיהיה מקום מרווח לחובטו ולנערו שם, ולכן ענין הזה נקרא 'חבוט הקבר' ר"ל חבוט בקבר לנער את הקליפה מעל האדם'. ע"כ. ובפשוט משמע שעדיף לחפור קבר עמוק בשיעור גובה אדם, וצ"ב היות שנתבאר קודם לכן דבלא"ה המלאכים מעמיקים את הקבר אחרי פטירתו, א"כ למה צריך שהאנשים יכינו את הקבר עמוק יותר, ועמד בזה בהגהות 'שמן ששון' (לרבי ששון פרסיאדו, תרכ"ט, סוף שער מאמרי רז"ל) וכתב: 'ואפשר דמשמע בשר ודם עדיף דאין בו צער כ"כ למת כמו שהמלאכים מעמיקים. עי"ל דע"י האדם המעמיק מאד מאד יותר טוב ואין לו למת כ"כ צער לא כן המלאכים אינם מרויחים ומעמיקים מאד ויש צער למת בר מינן'. עכ"ד⁷. וזאת כנראה מקור וטעם המקובלים בירושלים. אלא שביררתי אצל ראשי הח"ק בירושלים ונמסר לי שכיום רוב הקברים עמוקים בעומק 1.30 מ' לערך, ויש קברים שעמוקים 1.70 מ', וצריך לברר בשאר המקומות, כי בירושלים במיוחד קשה להעמיק בגלל שהאדמה סלעית. לעניננו בקבורת 'מכפלה-זוגית' הנהוגה כיום, כלפי המת התחתון שפיר מעמיקים וא"כ הענין הזה מתקיים, אבל כלפי המת העליון, כאמור שמעמיקים פחות מעומק מטר אחד. וכמובן שהיו יכולים לפתור זאת ע"י שיעמיקו יותר כגון 4 מטר אלא שלמעשה לא עושים כן, ועל המציאות העכשווית באתי לעורר. וגם אם להאמור גם בקבורה רגילה אין בירושלים ברוב המקומות, עומק גובה אדם, מ"מ כאמור יש עומק של יותר ממה שנעשה במכפלה, וכאמור

[ב] המצבה: בקבורת המכפלה אופן העמדת המצבה הוא שמכינים מצבה כפולה [דהיינו על פלטת האבן המלבנית הנהוגה בכל המצבות משכיבים ב' מצבות 'שיש' קטנות בגודל ריבוע כל אחת, או שמעמידים ב' מצבות 'שיש' העומדות בצדדי פלטת האבן]. ומניחים את פלטת האבן (עם כיתוב על אבן שיש אחת) אחר קבורת המת הראשון, ואח"כ כשמת האדם השני מסירים את פלטת האבן ואחר הטמנתו מחזירים אותה למעלה עם כיתוב על האבן השניה, ראה תמונה מס' 5.

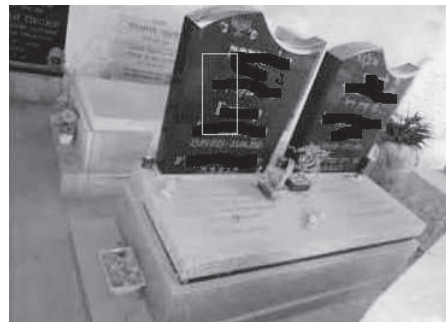
והנה כידוע שענין המצבה אינו רק לציון בעלמא על הימצאותו של קבר, אלא שיש ענין גדול עפ"י קבלה וכמבואר בדברי האריז"ל (שער המצוות פ' ויחי דף י-א) [בהמשך לדבריו על ענין ז' ימי האבלות]: 'ולכן מנהג בני אשכנז שלא לבנות ציון על הקבר עד אחר ז' ימי

7. והובא כ"ז (וכן הבני אהרן דבסמוך), בס' אבן השם יר"ד ס' שסב ובפ"י פתוחי חותם (ציינווירט).

המת העליון ואת המצבה מעליו הרי שכלפי העליון יש לו מצבה רגילה, אבל כלפי התחתון יל"ע אם המת העליון חוצץ בינו לבין המצבה שעליו ששם צריך להיות משכן לנפש שלו. ובנוסף אחר יל"ע דלכא' הנפש נמצאת סמוך למת וכשיש שם מצבה היא שוכנת שם אבל אם מעל המת אין מצבה אלא מת אחר, לכא' אין סיבה שהיא תשכון למעלה מכל המתים. [וכמובן שהנפש נמצאת מעל הקבר גם כשאין מצבה, וכדחז' בשער הגלגולים (דף לז-א) שמהר"ו מתאר איך שהאריז"ל דיבר עם הנפשות שהיו על קברי התנאים והאמוראים, אף שבזמנם לא היה מצבה כלל ורק אבן גולל עפ"י מערת קבורתם, אלא דמ"מ חז"י בדברי האריז"ל הנ"ל שיש ענין מיוחד במצבה שהיא מהוה משכן לנפש וע"ז נידוננו]. ושאלתי לת"ח בנגלה ונסתר והשיב שהדברים מסתברים אלא שקשה להכריע בזה.

ג] קבורת איש ליד אשה: כיום מנהג ישראל פשוט לא לקבור איש ליד אשה זרה, וכן מובא המנהג בספרים דלהלן, ולכן נוהגים לקבור בא' מהאופנים דלהלן: א) קוברים איש ליד אשתו. [מנהג אחד באג"מ דלהלן, כן נהוג בירושלים עה"ק ועוד מקומות]. ב) קוברים שורת אנשים ושורת נשים כשאיש מול אשתו. [שו"ת דברי מלכאל (ח"ד סי' עד) שהעיד שכן המנהג במקומו (ליטא), וביאר את טעם המנהג ע"ש, ורמז שם לקבורת האבות המבוארת בזוה"ק (ח"ג פ' שלח דף קסד-א). וכן נהגו אצל קברי החזו"א והקה"י ומשפחתם, בביה"ק זכרון מאיר בב"ב, וכן הביא באג"מ שם כמנהג אחד]. ג) לייחד ב' חלקות נפרדות. [הדרת קדש (למהר"י שווארץ, תרצ"א, מכתבים סי' לב) מביא מכתב הרא"י סופר שכן מנהג פרשבורג (והרה"מ"ח הביא עדויות נוספות כמנהג זה), וביאר המנהג עפ"י הזוה"ק פ' שלח שבעולם הנשמות יש היכל מיוחד לנשים]. ובאג"מ (יו"ד ג קמח) כתב וז"ל: הנה פשוט לע"ד דאף אם נימא שליכא איסור בעצם מלקבור אשה אצל איש שאינו בעלה דלא שייך ענין יצה"ר בזה

האבלות, לפי שטעם בנין הציון הוא כעין כסא ומושב לשרות עליו האורות המקיפים את הנפש, ועדיין לא נשלם המקיף לחנות שם עד סוף ז' ימי אבלות, ואם יבנוהו טרם בוא המקיפים שמה, אז וכו'. ולכן צריך להמתין מלבנותו עד תשלום ז' ימי האבלות ואז אדרבה מצוה לבנות ציון על הקבר תיכף אחר האבלות להכין כסא ומושב אל האור המקיף. עכ"ד. וענין זה אינו רק מיד אחר ז' ימי האבלות, אלא כל זמן המצאות המת בקבר, משכן הנפש היא על הציון - המצבה, וכמבואר בשם האריז"ל לבאר מש"כ במשנה (שקלים סופ"ב ועוד) שהמצבה נקראת 'נפש'. ולא התבאר שם הטעם. ובס' צמח צדיק לתלמידו מהר"י צמח ב'צמח צדיק' (דרוש אליהו ואלישע, כ-א, בהערה): 'וכפי זה מה שאמר הרב זלה"ה בייחודים ששורה על הקבר תמיד לעולם ועד, חוזר אל הנפש לבד שהיא שורה על הקבר כי זה סוד הנזכר במשנה בונים לו נפש על קברו'. ובמלאכת שלמה על המשנה שם כתב: 'ופירשו ז"ל וכו' על שם שהוא משכן הנפש ששורה עליו'. ובשו"ת תורה לשמה (סי' תקכ) בענין הדלקת נר נשמה: 'וכן בכל שנה ביום היארצייט וכו' יגיע הנאה לנפש האדם אפי' מרחוק, וכ"ש אם מדליק על המצבה, ששם משכן חלק מחלקי הנפש'.

תמונה 5

והנה בענייננו, כשקוברים את המת התחתון ואח"כ מניחים את המצבה למעלה הרי"ז כמצבה על קבר רגיל, ואח"כ כשקוברים את

תמות האשה קודם ותקבר ראשונה ומעליה בעלה, יצא שבמפלס התחתון נקבר איש סמוך ליד אשה זרה, וכן במפלס שמעליו נקברה אשה זרה ליד איש. ושו"מ שהעיר כן בשו"ת משנת יוסף (להג"ר יוסף ליברמן, ח"י סי' קסב אות ח).

ד] תפילה על המת התחתון: ידוע הענין הגדול מדברי חז"ל בש"ס ובזוה"ק ובדברי האריז"ל ללכת להתפלל על קברי המתים, הן לתועלת החיים והן לתועלת המתים. [והארכתי בזה בס"ד במאמרי 'הליכה לקברי אבות ובפרט ביארצייט', ישורון כרך ל וכרך לא]. וכעת יש לברר האם כשקוברים מת מכסים אותו בעפר ומעליו קוברים מת נוסף האם עדיין יש את האפשרות להתפלל על קבר המת התחתון בשעה שנמצאים מעל וסמוך למת העליון. ולכאור' יש להוכיח משו"ת חובת הקודש להגר"א קלצקין אב"ד לובלין ומשו"ת עין יצחק להג"ר יצחק אלחנן שהובאו לעיל, שלא מועיל. דבחיבת הקודש נשאל על אפשרות לכסות עפר קברי ילדים, ואחד מהטעמים להתנגדותו השיב ע"פ הוכחה מהגמ' תענית טז. שהולכים לבקש רחמים על קברי ילדים, [מדלא קאמר שם איכא בינייהו קברי ילדים]. וכוונתו שאם יכסו קבריהם לא יוכל לבקש רחמים. ובעין יצחק כתב ששמע שבק"ק קאליש כיסו את כל ביה"ק בעפר מלבד קבריהם של בעל המג"א והאלי' רבא כדי שיוכלו ללכת על קבריהם. ולכאור' למה לא עשו כפי שעשו בפרשבורג [וכנ"ל בדברי הלבושי מרדכי], שהורידו את המצבות וכיסו את כל ביה"ק בעפר ואח"כ העמידו את המצבות, ועי"ז ידעו היכן מקום מנוחת המת למטה, ויוכלו שפיר ללכת על קבריהם. וע"כ צ"ל שסברו דכיון שלא

אף בלא הא דב"ב דף נ"ח ע"א בעובדא דבנאה, אבל כיון שמנהג כולי עלמא או שקוברין שורות שורות היינו שורה של אנשים ושורה של נשים ואין קוברין אף אשה אצל בעלה או שקוברין אצל בעלה בשורה אחת ואח"כ איש אחר אצל איש זה ואשתו בצד השני וכן כל השורה שנמצא שמקפידין ע"ז, והוא כבר כאנן סהדי שאם היו חוששין והיה אפשר להם לצוות היו מצוין שלא יקברוהו אצל אשה ולא יקברו אחר שנקבר אצלו אשה והוא עדיף לאינשי מליקבר אצל אבותיו ועי' בגליון הש"ע מדפוס ווילנא בססי' שסב מבית לחם יהודה שבזוה"ז אין מדרקקים כל כך שיקבר אצל אבותיו אבל על זה מקפידין טובא שלא תהא אשה אחרת קבורה אצל איש אחר. וגם יש מקומות שהאשה רוצה דוקא ליקבר אצל בעלה והבעל יודע זה שא"כ איכא חיוב מדין קבורה על בניה כשהם גם בניו לקבורה אצל בעלה שהוא אביהם, וכו'. ולכן פשוט וברור שהיה אסור להגבאים לקבור אשה אחרת בלא שאלה מהבנים ומהאשה ואף אם היו נותנים רשות אפשר שהוא עצמו לא היה רוצה, והוא כבזיון לכל המשפחה וכ"ש לאשתו שלכן מחוייבין לפנותה. עכ"ל. וכן בשו"ת אגרות משה (יו"ד ח"ב סי' קנט) כתב ש'גנאי' הוא לאיש שאשה אחרת תהיה קבורה אצלו. ולכן (בצירוף נוסף) התיר לפנות בגוונא שקברו אשה זרה ליד איש אחד ע"ש כל המקרה⁸.

והנפ"מ מכל זאת שב'קבורת מכפלה – זוגית' היות וקוברים שם בד"כ איש ואשתו, הרבה פעמים תהיה בעיה זו, כיון שקוברים ראשון את מי שמת ראשון, ואם לדוגמא במכפלה אחת ימות האיש ויקבר ראשון, ואח"כ תמות אשתו ותקבר מעליו, ובמכפלה הסמוכה

8. אמנם יש להעיר דאף שכן המנהג פשוט כיום, מ"מ יש קהילות שלא הקפידו ע"כ, וכדהעידו בכמה ספרים, בס' הדרת קדש (הנ"ל דף יב) העיד כן על קהילת לבוב ועוד קהילות, וכן בשו"ת פרי השדה ח"ג סי' קכא העיד כן על קהילת קראקא, וכן בשו"ת אמרי אש יו"ד סי' קיז כתב שאין בזה גנאי והוכיח כן ממה שלא נזכר זאת בספרי הפוסקים הקדמונים. (והובא כ"ז בספר כל בו-אבלות ח"א עמ' 179). [וכן עי' בשו"ת בית יצחק (לגר"י שמעלקיס, יו"ד ח"ב סי' קנג) שדן על מקרה שבדיעבד קברו מעל אשה, איש זר, בפחות מ-ו"ט, ולא העיר על בעיה זו, ואולי בדיעבד שאני].

הולכים על הקבר ממש ורק המת טמון למטה ממתים אחרים כבר לא נחשב שהולכים על קבר מת זה. ויתכן לבאר זאת עפ"י המבואר בספה"ק שהתועלת בהליכה לקברים היא בגלל חלק הנפש הנמצא מעל הקבר וכדלעיל באות ב' בענין מצבה שהנפש של המת נמצא מעל הקבר, א"כ להאמור שם דיתכן שהנפש לא עולה עד למעלה מכל המתים אלא רק כל נפש נמצאת מעל המת ששייכת אליו, א"כ שוב לא יועיל שידעו שכאן למטה טמון מת כיון שהנפש לא נמצאת למעלה היכן שהאנשים יבואו להתפלל. ושאלתי לת"ח בנגלה ובנסתר והשיב שהקברים מסתברים אלא שקשה להכריע בזה.

ה) בעיות נוספות: בקבורה זאת יש בעיות נוספות שיתוארו בעז"ה במאמר הבא 'קבורת מת ע"ג מת – האם מותרת לכתחילה'.

תמצית המאמר: הובאו ד' סוגים - תיאור מציאותם והבירור ההלכתי בדינם. סוג א: בחלקות הישנות מעמיקים קבר שהוכן כקבר רגיל כדי שתהיה אפשרות לקבור מת ע"ג מת עם הפסק עפר של ו"ט. ודינו כקבורת מת ע"ג מת בתוך מעבה האדמה שיבואר דינה במאמר הבא הנ"ל. סוגים ב-ד: בחלקות החדשות שמכניסים את צורת הקבורה זאת בלבד, אופן הקבורה היא בכמה אופנים אחרים שתוארו באריכות בפנים המאמר בלוי תמונות להבנת

המציאות המדויקת. ודינם בקיצור: סוג ב: מכפלת בטון בתוך האדמה ודינה כמו סוג א'. [ויל"ע אם לפי"ד האג"מ יש למחות ע"ז כיון שהמת נרקב פחות מהר]. סוג ג: מכפלת בטון עם תחתית בטון ותיאורה המדויק בפנים, ובדינו יש לצדד דהוי כקבורה בכוכין מבטון מעל פני האדמה, קבורה שהתנגדו אליה גאוני הדור באירופה וארה"ב (לפני מלח"ע השניה) ובאר"י. סוג ד: מכפלת בטון בלא תחתית ותיאורה המדויק בפנים, ודינה לכאן' כמו מת שעל פני האדמה ומעליו תל עפר שהיה מקום לדון בזה, אלא שבאג"מ מפורש דהוי קבורה. ועדיין יל"ע כלפי המת שמעליו (בהפסק עפר) אם הוי קבורה, וגם אם הוי קבורה יל"ע אם אין חסרון ב'כפרה' - 'משפילו לתחתיות'. (כ"ז התבאר בענף א). וכן הובאה בעיה שקיימת לפעמים בקבורת מת ע"ג מת של איסור הנאה מעפר הקבר (ענף ב). התבארו בעיות נוספות בקבורת 'מכפלה-זוגית' כפי שנהוגה כיום: א: עומק הקבר. ב: המצבה. ג: קבורת איש ליד אשה. ד: תפילה על המת התחתון ה: בעיות נוספות. (ענף ג). ובכל מקרה צריך לוודא שהכל נעשה כדין ושמפסיקים את הפסק העפר כראוי ושהכל נעשה כדין. כי לאחרונה התברר על מקום מסוים בירושלים שלא שאלו רב מראש איך לנהוג, וגם אחר ששאלו רב והורה להם שלא עשו כדין, ושאפי' בדיעבד לא יקברו כן, הלכו לחפש רב שיתיר להם בדיעבד, ואכמ"ל.